

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

το
παιχνίδι
στο
Βυζάντιο

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Κλειώ Γκουγκουλή

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

παιδί και
παιχνίδι
στο Βυζάντιο**01**

Λίθινο πiónι.
Μεσοβυζαντινή
περίοδος. Εφορεία
Αρχαιοτήτων Εύβοιας,
αρ. ευρ.: 4339.

02

Πήλινος βόλος,
Μεσοβυζαντινή
περίοδος. Εφορεία
Αρχαιοτήτων Εύβοιας,
αρ. ευρ.: 4347.

03

Κεραμική σφυρίχτρα,
Μεσοβυζαντινή
περίοδος. Εφορεία
Αρχαιοτήτων Εύβοιας,
αρ. ευρ.: 4349.

02

01

03

ΚΛΕΙΩ ΓΚΟΥΓΚΟΥΛΗ
Κοινωνική ανθρωπολόγος
Επίκουρη καθηγήτρια
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Πατρών

ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΟΣ στο παιδικό παιχνίδι που φιλοξενεί το περιοδικό *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τέσσερις ιστορικοί του Βυζαντίου συνεισφέρουν με ισάριθμα κείμενα. Τα άρθρα τους καλύπτουν κυρίως την περίοδο από τον 4ο μέχρι τον 12ο αιώνα και αναφέρονται σε ποικίλες περιοχές της Βυζαντινής επικράτειας, από την Αίγυπτο και τη Σικελία μέχρι τη Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη και το Αμόριο, με ειδική αναφορά στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη του 14ου και του 16ου αιώνα. Τα κείμενα εστιάζουν τόσο στα αντικείμενα του παιχνιδιού, τα βυζαντινά *αδύρματα*, όσο και στα *παίγνια*, τα οργανωμένα παιχνίδια κανόνων ή τα παιχνίδια υπόδυσης ρόλων, χωρίς να καθιστούν σαφή την εννοιολογική διάκριση ανάμεσα στους όρους *άδυσμα* και *παίγνιο*¹. Η ηλικία για παιχνίδι και η διάρκεια της παιδικής ηλικίας διαφέρουν ανάλογα με την κοινωνική θέση (*Cojocaru*) και το φύλο (*Caseau*, *Λαμπροπούλου*, *Cojocaru*) και προσδιορίζονται στα 12 χρόνια για τα κορίτσια και στα 14 για τα αγόρια.

Το αφιέρωμα ξεκινά με το άρθρο των Béatrice Caseau και Χάρη Μεσσή, στο οποίο αναφέρονται οι μεθοδολογικές δυσκολίες που προκύπτουν κατά τη μελέτη της παιδικής ηλικίας και του παιχνιδιού ως στοιχείου που χαρακτηρίζει στο παρελθόν την καθημερινότητα των παιδιών. Το συγκεντρωμένο και μελετημένο ανασκαφικό υλικό είναι ακόμη σχετικά περιορισμένο και ασυνεχές, ώστε εντέλει τα αρχαιολογικά τεκμήρια καλύπτουν κυρίως την πρώιμη παιδική ηλικία, με εξαίρεση τις κούκλες και τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνται σε ομαδικά ή «επιτραπέζια» παιχνίδια, όπως οι αστράγαλοι και οι πεσσοί. Οι γραπτές πηγές αντιμετωπίζουν την παιδική ηλικία μάλλον με αδιαφορία και οι αναφορές ενέχουν πάντοτε τη σύγκριση με την κα-

τηγορία των ενθλίκων που αποτελούν τα πρότυπα προς μίμηση. Οι λογοτεχνικές αναφορές στα παιδιά αποτελούν προβολές των ενθλίκων, είτε αναφέρονται με τρυφερότητα στην παιχνιδιάρικη συμπεριφορά ενός εγγονού είτε χρησιμοποιούν στιγμιότυπα από τον κόσμο της καθημερινότητας των παιδιών και ιδιαίτερα του παιχνιδιού ως παραδείγματα προς αποφυγήν στην πορεία για την κατάκτηση του ενάρετου βίου (βιογραφίες αγίων). Το εικονογραφικό υλικό αντίθετα υποδεικνύει μια προσπάθεια των καλλιτεχνών να πλησιάσουν τον κόσμο των παιδιών αποδίδοντας σκηνές από την καθημερινή ζωή και τον κόσμο του παιχνιδιού. Στη μελέτη τους οι Caseau και Μεσσής επικεντρώνονται στην «ενθλικοκεντρική» οπτική των βυζαντινών κειμένων μέσα από δύο παραδείγματα. Στο πρώτο παράδειγμα αναλύονται οι αναφορές σε παιχνίδια στα οποία τα παιδιά υποδύονται ρόλους ενθλίκων που ανταποκρίνονται στις προσδοκίες για το κάθε φύλο και συντελούν στην έμφυλη κοινωνικοποίηση. Στο δεύτερο παρουσιάζονται δύο περιπτώσεις νομικών ρυθμίσεων παιδικής και εφηβικής συμπεριφοράς, που πιστοποιούν την τάση για άσκηση κοινωνικού ελέγχου απέναντι στο παιχνίδι, το οποίο αντιμετωπίζεται ως πιθανή πηγή παραβατικότητας, ανεπιθύμητης σεξουαλικότητας και γενικότερης κοινωνικής αταξίας².

Για την Άννα Λαμπροπούλου, η αποσιώπηση της παιδικής ηλικίας και του παιχνιδιού στις βυζαντινές πηγές αντανακλάται και στο περιορισμένο ενδιαφέρον των βυζαντινολόγων για την εμβάθυνση στις αντιλήψεις και την εμπειρία της παιδικής ηλικίας ή για το περιεχόμενο της παιδικής κουλτούρας αυτής της περιόδου. Η σιωπή των πηγών ερμηνεύομενη ως κοινωνική αδιαφορία για την παιδική ηλικία, η οποία εκλαμβάνεται ως ένα σύντομο μεταβατικό στάδιο χωρίς ιδιαίτερα γνωρίσματα και ανάγκες, απηχεί τις προγραμματικές θέσεις του Φίλιπ Αριέσ³ περί ουσιαστικής απουσίας της έννοιας της παιδικής ηλικίας κατά τον Μεσαίωνα. Η άποψη αυτή έχει αναθεωρηθεί σχετικά πρόσφατα⁴. Η μελέτη της βυζαντινής οικογένειας καθώς και τα ανασκαφικά ευρήματα της τελευταίας δεκαετιας έχουν αρχίσει να συμπληρώνουν τα κενά των αγιολογικών και νομικών πηγών για την παιδική ηλικία, την καθημερινότητα και την κουλτούρα των παιδιών κατά τη Βυζαντινή περίοδο.

Παρά την ανομοιογένεια του υλικού, η συγγραφέας εντούτοις υποστηρίζει ότι τα συγκεκριμένα τεκμήρια και οι διαθέσιμες πηγές αφήνουν να διαφανεί ένα παιδί που στη μέση

βυζαντινή οικογένεια μεγαλώνει σε περιβάλλον στοργής και αγάπης, όπως βλέπουμε να δηλώνεται εύγλωττα στις απεικονίσεις παιδιών στην τέχνη. Οι πηγές προσφέρουν διαφορετικής ποιότητας πληροφορίες. Έτσι τα πατερικά κείμενα της πρώιμης Βυζαντινής περιόδου αποτυπώνουν την ιδεολογία της χριστιανικής παιδαγωγικής περί ανατροφής των παιδιών κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του Θεού, ενώ παράλληλα μας πληροφορούν σχετικά με τις αποδεκτές πτυχές του παιχνιδιού ως μέσου προετοιμασίας των παιδιών για τους μελλοντικούς ρόλους τους ως ενθλίκων καθώς και για την άθλησή τους.

Παρουσιάζοντας την ποικιλία των παιχνιδιών που προέρχονται από αρχαιολογικές ανασκαφές και έχουν ταξινομηθεί κατά φύλο, ηλικία κ.λπ., η συγγραφέας καταθέτει τον προβληματισμό της για το ζήτημα των συνεχειών και των ασυνεχειών που χαρακτηρίζουν τη βυζαντινή παιδική ηλικία και το παιχνίδι σε σύγκριση με την αρχαιότητα, παίρνοντας το νήμα του προβληματισμού που είχε καταθέσει ο Φαίδων Κουκουλές στον πρόλογο του μνημειώδους έργου του *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*⁵. Η Λαμπροπούλου υιοθετεί στην ανάλυσή της την έννοια της *μακράς διάρκειας* του Μπρωντέλ, όπως και άλλοι ιστορικοί αυτής της περιόδου⁶. Υπό αυτό το πρίσμα τα παιδιά ναι μεν μεγαλώνουν σε διαφορετικό περιβάλλον απ' ό,τι τα παιδιά στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, αλλά οι δομές της καθημερινής ζωής αργούν να αλλάξουν. Η τάση αυτή εκδηλώνεται στην πρακτική της άθλησης και των θεαμάτων τα οποία συνεχίζουν να υπάρχουν παρά τις απαγορεύσεις. Η μεγάλη ρήξη με το παρελθόν για τη συγγραφέα γίνεται με τον εκβυζαντινισμό του κράτους κατά τον 6ο αιώνα, οπότε ατονεί χωρίς να εκλείψει εντελώς η αρχαία αγωνιστική παράδοση⁷.

Το άρθρο της Oana Maria Cojocaru επικεντρώνεται στα παιχνίδια που απεικονίζονται στην τέχνη και σε όσα αποτελούν ανασκαφικά ευρήματα. Υιοθετεί τη θέση της Λαμπροπούλου για τη χρησιμότητα αυτών των πηγών, παρά τις επιφυλάξεις που έχουν διατυπώσει πολλοί αρχαιολόγοι, κυρίως προηγούμενων περιόδων, ως προς τις δυσκολίες που παρουσιάζει η ερμηνεία αντικειμένων που τοποθετούνται ως κτερίσματα σε παιδικούς τάφους. Η θέση της Cojocaru αντανακλά τις θέσεις των σύγχρονων σπουδών για την παιδική ηλικία, που αποδίδουν στα παιδιά τη δυνατότητα οικειοποίησης του κόσμου των ενθλίκων και του υλικού πολιτισμού, με αποτέλεσμα η απόδοση συμβολισμών και λατρευτικών χρήσεων σε ένα αντικείμενο να μην

αποκλείει τη χρήση του ως παιχνιδιού. Η συγγραφέας ταξινομεί τα παιχνίδια που έχει φέρει στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη με κριτήριο το φύλο και την ηλικία επισημαίνοντας, όπως και η Λαμπροπούλου, ότι οι έμφυλοι διαχωρισμοί στο παιχνίδι δεν είναι απαραίτητα ιδιαίτερα αυστηροί και τυποποιημένοι, προπαντός για τις μικρότερες ηλικίες. Τα κορίτσια αποτελούν αγνοημένη κατηγορία στα κείμενα των Βυζαντινών συγγραφέων, ωστόσο μια προσεκτική ανάγνωση βίων αγίων αποκαλύπτει ότι η παρουσία τους δεν περιοριζόταν στον οικιακό χώρο, εφόσον υπάρχουν μαρτυρίες για χορευτικά παιχνίδια κοριτσιών σε εξωτερικούς χώρους κοντά στο σπίτι τους.

Η απαξίωση της παιδικής ηλικίας από τα αγιολογικά κείμενα δεν αντανάκλα υποχρεωτικά τη στάση της βυζαντινής κοινωνίας η οποία, από ό,τι διαφαίνεται στο σύνολο των πηγών, αναγνώριζε την παιδική ηλικία ως περίοδο εκμάθησης κοινωνικών δεξιοτήτων και απόκτησης κοινωνικής ταυτότητας μέσω του παιχνιδιού.

Στο τελευταίο άρθρο του αφιερώματος, η Αγγελική Πανοπούλου αναφέρεται στις απόπειρες άσκησης κοινωνικού ελέγχου στην παιδική και

εφηβική ηλικία, και συγκεκριμένα στην έκδοση διαταγμάτων απαγόρευσης του πετροπόλεμου από τις βενετικές αρχές του 14ου και του 16ου αιώνα στον Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο) της Κρήτης.

Οι απαγορεύσεις εκφράζουν για τη συγγραφέα τον φόβο δημιουργίας εστιών αναταραχής. Ταυτόχρονα όμως προβάλλουν και «κατασκευάζουν» την παιδική και την εφηβική ηλικία, ιδιαίτερα των αγοριών, ως επικίνδυνες κοινωνικές κατηγορίες, λόγω των κινδύνων που εγκυμονούν για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια οι βίαιες πρακτικές παιχνιδιών όπως ο πετροπόλεμος. Τα φαινόμενα καταστολής στην πόλη του Χάνδακα δεν ήταν μοναδικά, καθώς την ίδια περίοδο, κατά το τέλος του Μεσαίωνα, εμφανίστηκαν παρόμοιες τάσεις ελέγχου και στις ιταλικές πόλεις. Συγκρίνοντας τα δύο διατάγματα και ιδιαίτερα τον δημόσιο χαρακτήρα της εκτέλεσης των ποινών, η συγγραφέας υποστηρίζει ότι κατά την Ύστερη Βενετική περίοδο, υπό τη σκιά της οθωμανικής επέκτασης, η προσπάθεια ελέγχου της έκδηλης επιθετικότητας παιδιών και εφήβων ολοκληρώνεται με την ένταξη αυτών των ομάδων στη στρατιωτική εκπαίδευση.

Πηγές εικόνων

Εικ. 1: https://www.medievalroutes.gr/el/syloges/antikeimena/4339_el
Δημοσιεύεται με άδεια <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Εικ. 2: https://www.medievalroutes.gr/el/syloges/antikeimena/4347_el
Δημοσιεύεται με άδεια <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Εικ. 3: https://www.medievalroutes.gr/el/syloges/antikeimena/4349_el
Δημοσιεύεται με άδεια <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Σημειώσεις

- 1 Βλ. Αναγνωστάκης / Λαμπροπούλου 2008. Η ίδια εννοιολογική ασάφεια χαρακτηρίζει τις αναφορές στο παιχνίδι και σε μεταγενέστερες ιστορικές περιόδους (π.χ. κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αι.). Βλ. σχετικά Γκουγκουλή 2000, σ. 70.
- 2 Για το παιχνίδι στα προαίτια εκκλισιών ως πιθανή μορφή αντίστασης των παιδιών στους κανόνες χριστιανικής εκπαίδευσης που επιβάλλουν οι ενήλικες, βλ. Caseau 2017, σ. 218.
- 3 Αριές 1990, σ. 68–90.
- 4 Για κριτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας και των σύγχρονων ερευνητικών τάσεων, βλ. ενδεικτικά Papaconstantinou 2009, σ. 1–14, Vuolanto 2017, σ. 1–10.
- 5 Κουκουλές 1948, σ. 10–11 και σ. 162–229.
- 6 Βλ. σχετική συζήτηση στους Vuolanto 2017, σ. 5, Pitarakis 2009, σ. 167–252.
- 7 Για τον Vuolanto 2017, σ. 5–6, η μεγάλη διάρκεια σημαντικών πτυχών της καθημερινότητας περιλαμβάνει το διάστημα από τον 10 μέχρι τον 9ο αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία

- Αναγνωστάκης / Λαμπροπούλου 2008: Αναγνωστάκης Η. / Λαμπροπούλου Α., «Το άθρυμα στο Βυζάντιο. Πηγές και πρωτοβυζαντινά τεκμήρια», στο Κ. Γκουγκουλή / Δ. Καρακατσάνη, *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*, ΕΛΙΑ και ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008.
- Αριές 1990: Αριές Φ., *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, μτφρ.: Γ. Αναστοπούλου, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1990.
- Γκουγκουλή 2000: Γκουγκουλή Κ., «Εισαγωγή», στο Κ. Γκουγκουλή / Α. Κούρια (επιμ.), *Παίδι και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία. 19ος–20ός αιώνας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- Caseau 2017: Caseau B., «Resistance and agency in the everyday life of Late antique children (third–eighth century CE)», στο C. Laes / V. Vuolanto (επιμ.), *Children and Everyday Life in the Roman and Late Antique World*, Routledge, London / New York 2017.
- Κουκουλές 1948: Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμ. Α: *Μνημεία του Λόγου. Σχήματα, Προλήψεις. Τα παιδικά παίγνια*, Αθήνα 1948.
- Papaconstantinou 2009: Papaconstantinou A., «Introduction», στο A. Papaconstantinou / A.-M. Talbot (επιμ.), *Becoming Byzantine. Children and Childhood in Byzantium* (Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia), Washington DC 2009.
- Pitarakis 2009: Pitarakis B., «The Material Culture of Childhood in Byzantium», στο A. Papaconstantinou / A.-M. Talbot (επιμ.), *Becoming Byzantine. Children and Childhood in Byzantium* (Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia), Washington DC 2009.
- Vuolanto 2017: Vuolanto V., «A new paradigm for the social history of childhood and children in Antiquity», στο C. Laes / V. Vuolanto (επιμ.), *Children and Everyday Life in the Roman and Late Antique World*, Routledge, London / New York 2017.